

Kampania otwierania świętych relikwii jako element antycerkiewnej polityki władz komunistycznych

Kamila Pawełczyk-Dura

The Campaign of Confiscation of Saints' Relics as an Element of Communist Anti-religious Politics

Abstract

The elimination of religion was a fundamental ideological goal of the communist state. According to Marxist theory, religion was a product of material conditions. Working from this premise, militant atheism initially considered that religion would disappear on its own through the coming of the new society system. After the revolution the Bolsheviks started a massive persecution. When it became clear that religion was not dying out on its own, the USSR began general antireligious campaigns. One of the lesser known campaigns was confiscation of saints' relics, carefully preserved for the purposes of veneration or as a touchable or tangible memorial.

Keywords: The Russian Orthodox Church, relics, communism, anti-religious campaign

Słowa kluczowe: Rosyjska Cerkiew Prawosławna, relikwie, komunizm, kampanie antycerkiewne

Kult świętych relikwii w prawosławiu został uwarunkowany trzema przekonaniem. Pierwsze z nich zakładało, że „są [one] nośnikami łaski Bożej, która spoczywa w ciałach świętych również po ich śmierci”¹. Drugie, mające konotację religijno-moralną, głosiło, że „są dla wiernego, który modli się przed nimi, żywym przypomnieniem osoby tego świętego”², co pobudza do naśladownictwa jego życia. Trzecie natomiast, głęboko zanurzone w liturgii prawosławnej, polegało na tym, że „potęgują wśród wiernych poczucie łączności z niewidzialną Cerkwią niebiańską”³, a dzięki relikwiom Cerkiew ziemską niewidzialnie łączy się z Cerkwią niebiańską⁴.

Mogą być one przechowywane w różnoraki sposób: w dużych trumienkach (cs. *raka*), wykonanych z drewna lub metalu i zwykle bogato zdobionych; w małych relikwiarzach (cs. *moszczewik*) w kształcie krzyża noszonego na szyi, medalionu

¹ J. Charkiewicz, *Relikwie świętych w Prawosławiu*, Warszawa 2010, s. 33.

² *Ibidem*, s. 35.

³ *Ibidem*, s. 36.

⁴ *Ibidem*, s. 36.

z wizerunkiem Chrystusa (*enkolpion*) lub skrzyneczki (cs. *kowczeżec*) z relikwiami jednego lub większej liczby świętych, umieszczonej pod ołtarzem świątyni; w naczyniach przypominających tę część ciała, która została w nich złożona (na przykład dłoni); w niedużym pojemniku umieszczanym w ikonach, w którym fragment relikwii jest zalewany mieszaniną wosku i innych substancji, tak zwanym woskomastyksem. Świętości przechowywane są w tak zwanym schronieniu lub ukryciu (cs. *pod spudom*) – w miejscu pod świątynią⁵. Częstki relikwii zaszywane są także w antyminach. Owe chusty z obrazem składanego do grobu Chrystusa stanowią nieodzowny element w sprawowaniu liturgii prawosławnej⁶.

Świętymi relikwiami są same kości bądź ciała niepodlegające procesom utleniania i gnicia. Dymorfizm ów zacierał się w ciągu dziejów państwa rosyjskiego. W ruskich latopisach terminem *moszczi* (pochodzącym od czasownika *moszczi*, oznaczającym „mogę, mam siłę, mam moc”) nazywano jedynie kości, gdyż „siła, moc ludzkiego ciała, zgodnie z powszechnym poglądem, zawiera się właśnie w kościach człowieka, a nie w jego ciele”⁷. Na przełomie XVIII i XIX stulecia powyższe wyobrażenie o relikwii zostało wyparte przez wizję relikwii jako nienaruszonych ciał świętych. Pogląd ten, podtrzymywany przez wiernych, nieposiadające odpowiedniej wiedzy teologicznej niższe duchowieństwo, a niekiedy biskupów, poddano teologicznej rewizji na początku następnego stulecia⁸. Asumptem do demitologizacji stało się otwarcie w 1903 roku, w związku z procesem kanonizacyjnym, relikwiarza Serafina Sarowskiego. W trumienice odnaleziono jedynie kości świętego, co zostało negatywnie przyjęte przez opinię publiczną. Rzeczywistość zderzyła się z głęboko zakorzenionymi w świadomości religijnej prawosławnych wyobrażeniami⁹. W tej sytuacji Świętobliwy Synod Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej zorganizował szeroko zakrojoną akcję wyjaśniającą¹⁰. Stanowisko Cerkwi w kwestii relikwii najpełniej wyłożył profesor Iwan Popow:

Dane historyczne, zeznania naocznych świadków i wreszcie oględziny relikwii przekonują nas o tym, że zdarzają się relikwie zachowujące, w większym lub mniejszym stopniu, formę ciała. Oczywiście, w różnoraki sposób można tłumaczyć proces nierozkładalności ciał. Zależy to od rodzaju gruntu, w którym leży ciało zmarłego, od warunków klimatycznych czy cudownych

⁵ D. Wysocka, *O relikwiach*, „Przegląd Prawosławny” 2010, nr 11, s. 34–35; J. Charkiewicz, *op.cit.*, s. 61–66.

⁶ E. Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, Warszawa 2001, s. 12; A. Znosko, *Mały słownik wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Warszawa 1983, s. 35; E. Przybył, *Prawosławie*, Kraków 2006, s. 135.

⁷ J. Charkiewicz, *op.cit.*, s. 10–12.

⁸ М.Ю. Парамонова, *Реликвии* [w:] *Словарь средневековой культуры*, А.Я. Гуревич (red.), Москва 2003, s. 405–408.

⁹ И. Басин, *Миф мощей преподобного Серафима Саровского // Страницы. Богословие. Культура. Образование*, А.Э. Бодров (red.), Москва 1997, t. 2, wyd. 4, s. 538–549.

¹⁰ К 100-ЛЕТИЮ канонизации преподобного Серафима Саровского, „Московские епархиальные ведомости” 2003, nr 4–5, s. 64.

właściwości. Nie rozstrzygając kwestii poprawności tych twierdzeń, chcemy podkreślić, iż sama nierozkładalność ciała nie jest dowodem świętości, choć historia zna takie przypadki¹¹.

Wielowiekowe dziedzictwo chrześcijaństwa zostało także poddane rewizji ze strony biurokratycznego aparatu państwa, reprezentowanego od czasów przewrotu 1917 roku przez władzę komunistyczną. Propagowane przez nią hasło walki z religią nie stanowiło *novum* w kalejdoskopie myśli filozoficzno-społecznej, choć do początków XX wieku sporadycznie negowano wiarę w sposób całościowy. Jeśli – w skrajnych przypadkach – zupełnie odrzucano istnienie Boga, to zjawisko religijne przyjmowano jako społecznie użyteczne¹². Dopiero komunizm postawił instytucje, praktyki i doktryny religijne w stan bezkompromisowego oskarżenia i całkowitej negacji¹³. Podstawowe tezy wykładni marksizmu-leninizmu, będące nieodłączną częścią programu filozofii komunistycznej, zmierzały do wykrystalizowania skrajnie materialistycznej antropologii i socjologii, stanowiących ideowe zręby państwa sowieckiego¹⁴. W założeniach teoretycznych wyeliminowanie pierwiastka religijnego miało służyć budowie nowego społeczeństwa sowieckiego. W świecie tworzonym przez nowe standardy religia była uznawana za *casus* o cechach zmiennych, zbędnych i nierealnych. Wiara w tym ujęciu powstała jako uboczny, a nade wszystko negatywny element rozwoju społeczno-ekonomiczno-historycznego społeczeństw¹⁵. Wyrosła na podstawie „frustracyjnych sytuacji i warunków bytowania człowieka w świecie przyrody czy w świecie więzi społecznych”, mogła być zlikwidowana wraz z ich poprawą¹⁶.

Jak pisał Mariusz Maszkiewicz:

...rewolucja bolszewicka w Rosji uczyniła ateizm głównym »motorem postępu«, przeobrażeń społecznych, tworzenia »nowego, racjonalnego człowieka – świadomego swych zadań obywatela nowoczesnego państwa komunistycznego«¹⁷.

Projekt ten, zdaniem ideologów marksizmu-leninizmu, miano realizować dzięki całkowitemu odrzuceniu wierzeń religijnych. Rzecz jasna, w tym światopoglądzie pomijano jakąkolwiek wiedzę religijną. Podstawową zasadą porządkującą i ostatecznym epistemiczno-aksjologicznym normatywem była wiedza społeczna, ukształtowana na wzór nauk przyrodniczych. Służyła ona uzasadnianiu antywartości tradycyjnej wiary oraz jej szkodliwości w rozwoju społeczeństw i jednostek¹⁸.

¹¹ И.В. Попов, *О почитании святых мощей*, „Журнал Московской Патриархии” 1997, nr 1, s. 74–79.

¹² M. Rusecki, *Istota i geneza religii*, Lublin–Sandomierz 1997, s. 157–159.

¹³ M. Kwiecień, *Homo sovieticus wobec religii. Pytanie o Boga i człowieka w okresie istnienia Związku Radzieckiego*, „Przegląd Religioznawczy” 2006, nr 1, s. 21.

¹⁴ M. Kwiecień, *Żywiołowość nostalgii malowana. Szkic do portretu człowieka rosyjskiego* [w:] *Europa wspólnych wartości*, Z. Drozdowicz (red.), Poznań 2005, t. 2, s. 56–57.

¹⁵ Z. Zdybicka, *Człowiek i religia*, Lublin 1985, s. 224–229.

¹⁶ M. Kwiecień, *Homo sovieticus wobec religii. Pytanie o Boga...*, s. 21.

¹⁷ M. Maszkiewicz, *Mistyka i rewolucja. Aleksander wiedeński i jego koncepcja roli cerkwi w państwie komunistycznym*, Kraków 1995, s. 37.

¹⁸ R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998, s. 9–10, 61–63.

Postulat powyższy urzeczywistniały, początkowo w formie załączkowej, instytucje życia publicznego. Poczynając od roku 1919, Wydział VIII Komisariatu Sprawiedliwości (formalnie miał on nazwę: Wydział do spraw realizacji dekretu z 23 stycznia 1918 roku o oddzieleniu Cerkwi od państwa i szkoły od Cerkwi) w porozumieniu z Włodzimierzem Leninem opracował i realizował programy dużych akcji, określanych w literaturze *kampaniami*. Wypracowana w tym okresie strategia członków partii komunistycznej była świadectwem dotychczasowych niepowodzeń aparatu państwowego na froncie walki z religią. Klęskę na tym polu potwierdza program VIII Zjazdu Rosyjskiej Partii Komunistycznej (bolszewików):

W kwestii stosunku do religii Rosyjska Partia Komunistyczna nie wyraża pełnego zadowolenia. Działania wynikające z ustanowionego już oddzielenia Cerkwi od państwa i szkoły od Cerkwi nie były zrealizowane. Zależność kapitału od propagandy religijnej, głoszona przez demokrację burżuazyjną, powinna zostać całkowicie zlikwidowana¹⁹.

Rezolucja powyższa, przyjęta z aplauzem przez zgromadzenie, wytyczyła nowe kierunki prac Wydziału VIII, odpowiedzialnego za politykę religijną państwa sowieckiego. Przewodniczący tej jednostki, Piotr Krasikow, na plenum Zjazdu obiecywał przedsięwziąć wszelkie dostępne środki celem „pełnej likwidacji zabobonów religijnych”²⁰. Chronologicznie pierwszą zorganizowaną antycerkiewną inicjatywą władz, przybierającą z czasem sterowany charakter masowy, było otwieranie świętych relikwii (*вскрытие святых мощей*)²¹.

W kreowaniu antycerkiewnej polityki państwa pomogły Krasikowowi wypadki zaistniałe podczas konfiskaty majątku monasteru Trójcy Świętej i świętego Aleksandra Swirskiego, usytuowanego w diecezji petersburskiej i ładoskiej²². Podczas rekwizycji pomieszczeń *Ławry Północy*, jak w XIX wieku określano ów klasztor, bolszewicy podjęli decyzję o zabranii ze świątyni bogato zdobionej, srebrnej trumienki ze szczątkami założyciela wspólnoty. Celem wykonania rozkazu otworzono relikwiarz, a oczom zebranych – jak twierdziła prasa – ukazał się woskowy manekin, przypominający kształtem człowieka, obleczony w złote szaty²³. Obraz ten, powiela-

¹⁹ А.Н. Кашеваров, *Православная Российская Церковь и Советское государство (1917–1922)*, Москва 2005, s. 172–173.

²⁰ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференции и пленумов ЦК, Москва 1970, t. 2, s. 49.

²¹ P. Mitzner, *Rosja bez Cerkwi. Świętość do przetopienia*, „Karta. Niezależne Pismo Historyczne” 1995, nr 15, s. 5–27.

²² *Отчёт VIII (ликвидационного) отдела Народного комиссариата юстиции VIII Всероссийскому съезду Советов*, „Революция и церковь” 1920, nr 9–10, s. 72; ГАРФ, *Всероссийский центральный исполнительный комитет советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ВЦИК)*, *Отчёт VIII (ликвидационного) отдела Народного комиссариата юстиции на VIII Всероссийском съезде Советов*. Печатный экземпляр, ф. Р1235, оп. 7, д. 13, л. 3–16.

²³ В. Козлов, *Судьбы мощей русских святых // Отечество. Краеведческий альманах*, Л.В. Иванова (red.), Москва 1991, wyd. 2, s. 140. Doniesieniom tym przeczył jeden z uczestników wydarzenia – archimandryta Eugeniusz (Trofimow), zamordowany przez bolszewików zaledwie kilka dni potem (В.А. Алексеев, *Иллюзии и догмы. Взаимоотношения Советского государства и религии*, Москва 1991, s. 75; *История второго обретения мощей преподобного Александра Свирского*, „Журнал Московской Патриархии” 2000, nr 5, s. 17–25).

ny w artykułach prasowych, przykuł uwagę naczelnika Wydziału VIII. W sprawozdaniu dla naczelných organizacji partyjnych zawarł Krasikow sugestię wykorzystania okoliczności celem kompromitacji religii „posługującej się prymitywnymi wierzeniami dla pozyskania ciemnych mas” i wyjaśnienia „prawdziwych historycznych i ekonomicznych źródeł otumanienia religijnego”²⁴. Do jego opinii przychylił się Włodzimierz Lenin. Zainteresowanie „wodza” problemem ilustrują wspomnienia Władimira Boncz-Brujewicza, przypisujące Leninowi następujące słowa:

Pokazać, jakie właściwe były te „relikwie”, przechowywane w bogatych skrzyniach i do czego z taką żarliwością modlił się naród. Tej jednej kampanii potrzeba, aby odciągnąć od religii setki tysięcy ludzi²⁵.

Pierwszym aktem prawodawstwa bolszewickiego było postanowienie z 16 lutego 1919 roku, określające porządek inspekcji i konfiskaty relikwii przez organy administracji państwowej. Na mocy tego prawa akcję wyjmowania szczątków i zdejmowania z nich szat mieli przeprowadzać duchowni w obowiązkowej obecności lokalnych urzędników, przedstawicieli aparatu bezpieczeństwa i ekspertów medycyny sądowej. Każda czynność wykonywana w ramach wizji lokalnej miała być protokolowana. Zachęcano jednostki terenowe do ściągania na miejsce oglądu reprezentantów wszystkich grup społecznych²⁶. W praktyce akcje otwierania relikwii przybierały postać zwykłego widowiska dla osób szukających sensacji, niejednokrotnie uzupełnionego o element świętokradztwa i profanacji. Władze celowo prowokowały do wystąpień, a w przypadku jawnego naruszenia postanowienia z 16 lutego nie podejmowały żadnych działań²⁷. Przykładowo podczas otwierania urny Sawy Storozewskiego komuniści wyjęli z relikwiarza szczątki świętego i ułożyli je tak, aby – jak twierdzili oburzeni świadkowie – „wyglądały śmiesznie”²⁸. Incydent ten zwienigorodka wspólnota religijna zgłosiła odpowiednim organom kontroli. Skarga ich nie została rozpatrzona²⁹.

Począwszy od daty ukazania się powyższego aktu, przez następne trzy miesiące w Rosji rozgrywała się – używając sformułowań dokumentów archiwalnych Komisariatu Sprawiedliwości – prawdziwa „epopeja relikwii”. W pierwszym miesiącu kampanii odnotowano dwadzieścia sześć tego typu akcji, w marcu osiem, a w kwietniu trzynaście³⁰. Biorąc pod uwagę dane czasopisma „Rewolucja i Cerkiew”, pod-

²⁴ Cyt. za: А.Н. Кашеваров, *op.cit.*, s. 176–177.

²⁵ Cyt. za: *Русская православная церковь и коммунистическое государство 1917–1941. Документы и фотоматериалы*, Москва 1996, s. 39.

²⁶ Владислав (Цыпин), *История Русской Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700–2005)*, Москва 2010, s. 375.

²⁷ Б. Маршадье, *Вскрытие мощей в первые годы советской власти // Страницы. Богословие. Культура. Образование*, А.Э. Бодров (red.), Москва 2004, t. 9, s. 14–18; *Два эпизода борьбы с Церковью в Петрограде (публ. М. В. Шкаровского) // Звенья. Исторический альманах*, А.И. Добкин, А.Б. Рогинский (red.), Москва, Санкт-Петербург 1992, s. 561–568.

²⁸ А.Н. Кашеваров, *op.cit.*, s. 184.

²⁹ М. Вострышев, *Божий избранник. Крестный путь святителя Тихона, патриарха Московского и всея России*, Москва 1994, s. 83–84, 111.

³⁰ ГАРФ, Министерство юстиции РСФСР (Минюст РСФСР), *Сведения и переписка с губернскими отделами юстиции о количестве мощей, имеющихся в пределах губернии. Акты*

sumowujące rezultaty kampanii za lata 1918–1920, zanotowano sześćdziesiąt trzy przypadki wizji lokalnych. W ciągu pierwszych trzech miesięcy wykonano więc blisko 75% planu ostatecznego³¹.

Propaganda komunistyczna, negując tradycję i nauczanie Kościoła prawosławnego, oddziaływała na wyobraźnię czytelników obrazami z oględzin³². Zgodnie z dziennikarskimi doniesieniami w *race* Artemija Wierkolskiego w Wielkim Ustjugu „nie znaleziono ani ciała, ani kości”³³, podczas gdy w relikwiarzu Jefrema w Torżku „jedynie sześć pojedynczych kości”³⁴. Jak informowała prasa, w większości przypadków w sarkofagach umieszczone były różnorodne przedmioty, niemające charakteru kultowego, na przykład „kilka desek, trochę starych monet, opakowanie po wosku firmy »Broker«, wióry, ziemia, trociny, cegły”³⁵. W „Rewolucji i Cerkwi” opublikowano także kilka materiałów, w których wyjaśniano – z naukowego punktu widzenia – procesy naturalnej mumifikacji zwłok. Profesor medycyny sądowej Siemienowski tłumaczył, iż w odpowiednich warunkach naturalna konserwacja ciała była zjawiskiem normalnym, którego nie należy łączyć z cudownymi właściwościami świętych relikwii³⁶.

„Epopeja relikwii” do połowy roku 1920 opierała się jedynie na aktach otwierania *rak* ze szczątkami świętych prawosławnych i ich wnikliwych, publicznych oględzinach. Po wykonaniu tych czynności wystawione przez komisję na widok publiczny, często pozbawione szat i drogocennych przedmiotów, święte relikwie pozostawały w świątyni. Dostęp do nich był otwarty, co potęgowało ruch pielgrzymkowy i powodowało zwiększenie liczby obrzędów religijnych. Odprawiano nabożeństwa, organizowano zbiorowe modlitwy, śpiewano akatysty. W tym kontekście kampania przynosiła skutek odwrotny do oczekiwanego – przyczyniała się do wzrostu religijności prawosławnych³⁷.

Celem zahamowania tego procesu centralne władze partyjne latem 1920 roku podjęły decyzję o konfiskacie otwartych relikwii. 29 lipca na szczęblu centralnym rozpoczęto opracowywanie planu likwidacji relikwii na skalę ogólnorosyjską. Spółśób realizacji zakładał, w wersji początkowej, dwa scenariusze działań: oddanie

и протоколы вскрытия мощей Прокопия Устьянского, Кирилла Новозерского, Симеона Праведного и Феодосия Преподобного, ф. А353, оп. 4, д. 380, л. 135.

³¹ Dane, podawane w czasopiśmie, wydają się potwierdzać rzeczywiste rezultaty kampanii. Świadczyć o tym może zestawienie, jakiego w pracy *Czarna księga* dokonał Aleksandr Walentinow. Podaje on, a za nim Lew Regelson, liczbę trzydziestu ośmiu otwarć, wymieniając w każdym przypadku relikwię, miejsce przechowywania i dzień dokonania rewizji. Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви 1917–1945*, Москва 2007, s. 257–258; *Чёрная книга* („Штурм небес”). *Сборник документальных данных, характеризующих борьбу советской коммунистической власти против всякой религии, против всех исповеданий и церквей*, сост. А.А. Валентинов, Париж 1925, s. 259–260 (Walentinow najprawdopodobniej korzystał z publikacji: *Мощи святых. Результаты вскрытий*, „Революция и церковь” 1920, nr 9–20).

³² *Ibidem*, s. 74–81.

³³ *Ibidem*, s. 77.

³⁴ *Ibidem*, s. 79.

³⁵ *Ibidem*, s. 79.

³⁶ *Данные науки о мумификации трупов*, „Революция и церковь” 1920, nr 19–20, s. 35–41.

³⁷ В.А. Алексеев, *op.cit.*, s. 78–92.

relikwii do obiektów muzealnych lub ich zakopanie³⁸. 25 sierpnia stosowne postanowienie w tej sprawie wydał komisarz sprawiedliwości Dymitr Kurski. Czytamy w nim: „Likwidacja kultu martwych ciał i kukieł ma być realizowana poprzez przekazywanie ich do muzeów”³⁹.

Na mocy powyższego ukazu relikwie Serafina Sarowskiego, biskupa Innocentego Krasnojarskiego, świętych wileńskich Antoniego, Joanna i Eustachego trafiły do otwartego w Moskwie w roku 1920 muzeum Ludowego Komisariatu Zdrowia. Umieszczone zostały na wystawie medycyny dla uświadomienia społeczeństwu „spekulacji, kłamstwa i szarlatanerii” religii i Kościoła prawosławnego. Z czasem pracownicy muzeum utworzyli przy tej ekspozycji specjalny wydział „gnicia i rozkładu żywych organizmów”, gdzie obok zmumifikowanych szczątków rosyjskich świętych umieszczono, celem „pokazania podobieństw w procesach gnicia wszystkich tych ciał”, poddane temu procesowi ciała fałszerza monet (sic!), szczura i nietoperza⁴⁰.

Wystawy te realizowały zadania propagandy antyreligijnej. Dobitnie pokazywały szerokiej publiczności „użyteczne dla bogatych i duchowieństwa zmumifikowane trupy, traktowane jako nieulegające procesom rozkładu ciała ludzi świętych”⁴¹. Odzwierciedlały podstawowe założenia ateizmu naukowego⁴². Akcentując rolę obiektywnych warunków społecznych w systemie wychowania społeczeństwa ateistycznego, marksizm rozumiał potrzebę podjęcia konkretnych działań edukacyjnych, wzmacniających procesy samorządnego oddziaływania ze strony środowiska. Oprócz akcji agitacyjnej, wykorzystującej wszelkie możliwe środki do walki z religią jako swoistym atawizmem, prowadzono metodyczne prace oświatowo-wychowawcze. *Człowiek sowiecki*, indoktrynowany przez nauczycieli, radio i prasę, miał warunki rzeczywistej – można powiedzieć namacalnej – konfrontacji wiedzy społeczno-przyrodniczej z nauką Kościoła prawosławnego. Zadania te realizowały w znacznej mierze szybko powstające muzea, w latach trzydziestych nazwane muzeami religii i ateizmu. Ich zasób stanowiły, oprócz relikwii, szaty i naczynia liturgiczne, ikony, prace o charakterze antyreligijnym, nagrobki i inne eksponaty⁴³. Patrząc na historię Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej z perspektywy blisko czterdziestu lat, przyznać należy, iż – paradoksalnie – muzea religii i ateizmu spełniły także rolę

³⁸ ГАРФ, Министерство юстиции РСФСР (Минюст РСФСР), Постановления Совнаркома и материалы по выработке циркуляра о ликвидации мощей во Всероссийском масштабе, ф. А353, оп. 4, д. 379, л. 1–37.

³⁹ Cyt. za: A.H. Кашеваров, *op.cit.*, s. 183.

⁴⁰ Н. Семашко, *Наука и шарлатанство*, „Революция и церковь” 1922, nr 2–3, s. 31.

⁴¹ *Ibidem*, s. 31.

⁴² M. Kwiecień, *Homo sovieticus wobec religii. Pytanie o Boga...*, s. 22–23. O ateizmie naukowym zob.: J. Smaga, *Rosja w XX stuleciu*, Kraków 2001, s. 54; D. Aleksandrowicz, *Nauka w rzeczywistości realnego socjalizmu* [w:] *Nauka, demokracja, autorytaryzm. Społeczne i kulturowe wymiary nauki*, W. Sitek (red.), Wrocław 1994, s. 139; T. Pikus, *Rosja w objęciach ateizmu*, Warszawa 1997, s. 45–53; J. Sochoń, *Ateizm*, Warszawa 2003, s. 240–242.

⁴³ Jak wynika z materiałów archiwalnych, do centralnego Muzeum Religii i Ateizmu w Leningradzie dopiero w roku 1946 przekazano relikwie świętego Serafina Sarowskiego, Ioasafa Biełgorodzkiego, świętych wileńskich – Antoniego, Joanna i Eustachego, Gabriela (Gawriła) Białostockiego oraz błogosławionych sołowieckich (*История второго обретения мощей преподобного Александра Свирского*, „Журнал Московской Патриархии” 2000, nr 5, s. 17–25).

pozytywną. Dzięki tym instytucjom większość przedmiotów kultu oraz święte relikwie przetrwały najtrudniejszy czas walki komunistów z religią. W innym przypadku czekało je zniszczenie. Odzwierciedleniem powyższej tezy jest fakt, że część relikwii (najprawdopodobniej dziesięć) wróciła do świątyń w okresie normalizacji stosunków państwo – Cerkiew po 1944 roku⁴⁴.

Przeciwko działaniom władz centralnych i terenowych, podejmowanych w ramach kampanii otwierania świętych relikwii, wystąpili hierarchowie cerkiewni. Ukaz patriarchy Tichona (Bielawina) z 17 lutego (4 marca) był pierwszą odpowiedzią Kościoła prawosławnego w sprawie bezczeszczenia relikwii. Dokument ów, kierowany na ręce arcybiskupów diecezjalnych, proponował zachowanie spokoju w obliczu otwarć i usunięcie zadrażnień na linii prawosławni – przedstawiciele władzy ludowej. Ostateczne orzeczenie w sprawie postępowania na wypadek rewizji Tichon pozostawiał miejscowym biskupom, będącym najwyższą instancją decyzyjną na terenie podlegającym ich jurysdykcji. W ten sposób, nie narzucając odgórnie konkretnych form sprzeciwu, Cerkiew rosyjska uzależniła metody działania od warunków lokalnych⁴⁵.

Patriarcha 20 marca (2 kwietnia) wystosował do Rady Komisarzy Ludowych list z żądaniem zaprzestania antycerkiewnej kampanii prasowej. Pseudodziennikarska nagonka, twierdził dostojnik, naruszała prawa Kościoła prawosławnego nadane w dekrete *O oddzieleniu Cerkwi od państwa i szkoły od Cerkwi*⁴⁶. Zgodnie z treścią tego dokumentu, przyjętego przez Radę Komisarzy Ludowych 20 stycznia 1919 roku i opublikowanego 23 stycznia tegoż roku, Cerkiew – podobnie jak inne wyznania w Rosji tego okresu – traciła status osoby prawnej, a szkolnictwo wszystkich szczebli przechodziło pod jurysdykcję cywilną. W ten sposób Kościół prawosławny tracił pozycję uprzywilejowanej religii państwowej i zrównany został z innymi związkami wyznaniowymi w kraju. Cerkiew pozbawiono także subsydiów państwowych, a budynki i przedmioty kultu stały się własnością państwa, choć – jak podkreślano – ingerencja aparatu władzy w wewnętrzne sprawy Kościoła miała się ograniczyć do minimum⁴⁷. Tichon, powołując się na ten ostatni zapis, podkreślał, że organy sowieckie bezprawnie interpretują nauczanie Kościoła, oskarżając duchowieństwo o kłamstwa i zabobon⁴⁸.

⁴⁴ И. Семенов-Басин, *Возвращение мощей святых Русской Православной церкви в 1940-х годах* // *Страницы. Богословие. Культура. Образование*, А.Э. Бодров (red.), Москва 2004, т. 9, wyd. 1, s. 74–88.

⁴⁵ М.И. Вострышев, *Патриарх Тихон*, Москва 2009, s. 140–141; А. Рогозянский, *Страсти по мощам. Из истории гонений на останки святых в Советское время*, Санкт-Петербург 1998, s. 58–59.

⁴⁶ М.Б. Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, Москва 2010, s. 88.

⁴⁷ И.А. Рассылников, *Принцип „отделения школы от церкви“ как необходимый признак светского государства и его значение в условиях правовой реформы* // *Правовые реформы в России*, Г.В. Мальцев (red.), Д.Ю. Шапсугов, Ростов-на-Дону 2004, s. 124–129; А. Беглов, *От соборного Определения – к декрету СНК „Альфа и Омега“* 2007, nr 1, s. 163–167; *Русская Православная Церковь и коммунистическое государство 1917–1941 гг. Документы и фотоматериалы*, сост. О.М. Васильева, Москва 1996, s. 25–28.

⁴⁸ *Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917–1943. Сборник в 2-х частях*, ред. М. Е. Губонин, Москва 1994, s. 159.

Świadomość własnej słabości Cerkwi wobec zorganizowanej maszyny państwa legła u podstaw zaleceń patriarchalnych, będących jednocześnie ostateczną próbą wyjścia z trudnej sytuacji. Już w drugiej połowie 1918 roku hierarchowie cerkiewni przestali żywić nadzieję na rychły upadek bolszewików. Umacnianie się pozycji reżimu w kraju, dzięki wprowadzeniu systemu represji, było widocznym znakiem początku nowej epoki w dziejach Rosji. Proces komunizacji społeczeństwa zapisał się na stałe w krajobrazie rosyjskim i przybierał coraz to nowe formy. Był on także zjawiskiem, którego nie dało się już zahamować. W tych warunkach proponowano wiernym kontrolę i opiekę nad świętymi relikwiami, nadsyłało na adresy partyjnych prominentów skargi i zażalenia.

Wydarzenia z lat 1919–1922 można oceniać z dwóch różnych perspektyw. Kampania otwierania relikwii, pomimo energicznych działań bolszewików i towarzyszącej im akcji propagandowej, nie przyniosła oczekiwanych rezultatów i uwydatniła słabość terenowych organów wykonawczych. Podejmowane przez nich akcje, częstokroć nieskoordynowane i siłowe, spotykały się z oporem prawosławnych, uniemożliwiającym urzędnikom państwowym wykonywanie czynności otwierania i konfiskaty relikwii. Kampanię należy także rozpatrywać w kontekście nowych doświadczeń we współżyciu komunistów z Kościołem prawosławnym i jego członkami. Wnioski, wyciągnięte przez partyjnych decydentów w związku z prowadzoną akcją antyreligijną, znalazły swoje praktyczne zastosowanie w projekcie przygotowywanej na początku roku 1922 kampanii konfiskaty cerkiewnych kosztowności. Dotyczyły one sposobów realizacji scenariusza centralnego i charakteru prowadzonych działań.